

До питання визначення поняття «стратегія історизування»¹

Дано визначення поняття «стратегія історизування». На основі аналізу українського історичного досвіду виділено стратегію примирення через спокуту, стратегію історизування конфліктогенного спадку, стратегію історичного бою, стратегію активації пам'яті про Голокост, стратегію регіоналізації, стратегію амбівалентності, стратегію амнезії, стратегію активації пам'яті.

Ключові слова: стратегія історизування, символічні практики, історична культура, український історичний досвід.

Нині вже нікого не дивує, що одна із найбільших світових потуг – Євросоюз – конструює свою ідентичність на основі однієї із найбільших трагедій у світовій історії, політики та державні діячі в контексті національної безпеки не забувають згадати про інформаційні та інші загрози для національної пам'яті, а історія стала вагомим чинником в інформаційних війнах, які ведуть уряди, впливові громадські організації та міжнародні медійні холдинги.

В епоху глобалізації та повороту до постмодернізму, який вплинув не лише на гуманітарні науки, а й на символічну реальність як таку, історичні сюжети викликають значне громадське зацікавлення та набувають чималого символічного значення.

Цей бум пам'яті звичайно торкнувся гуманітаріїв, які впродовж останніх двох десятиліть проявляють значний інтерес до пам'ятевої проблематики. Виник спеціальний напрям досліджень, що отримав назву «memory studies». Йому властиві значна кількість досліджуваних феноменів, міждисциплінарність, що породжують методологічне та категоріальне різноманіття.

Навіть, якщо погодитися із Я.Грицаком [4], який писав про занепад моди у світі на історичну пам'ять, то треба визнати, що в Україні все відбувається навпаки. Українські політики дають багато коментарів на історичні теми, історичні фільми б'ють усі рейтинги, а за визнанням самих істориків, дискусії про окремі сторінки минулого часто переростають в справжні баталії з високим градусом напруги. В Україні дискусії про Голодомор або С.Бандеру дуже часто набувають емоційного забарвлення і закінчуються зазвичай на підвищених тонах.

Не відкидаючи того, що зерна нинішніх загострень закладені в самому історичному хронологічному континуумі подій, все ж, як на мене, не менше, ба навіть більше значення для розуміння поточної ситуації становить з'ясування того як конструюються репрезентації минулого, ким, з яких компонентів та які стратегії творення та підтримки соціальних змістів та цінностей при цьому використовуються.

Така постановка питання передбачає використання конструктивістської парадигми, що є звичайним для такого роду досліджень історичної пам'яті та історичної політики.

Французький історик Ж.Мінк використовує термін «стратегія історизування» та визначає його як «варіант символічної політики, котрий спирається на переконання, що деякі зображення історичних фактів, інтеріоризованих через офіційне (наприклад, у школі) чи неофіційне (наприклад, у сім'ї) поширення, мають потенціал колективної мобілізації, необхідний для політичного впливу» [4, с.13]. З такого визначення випливає, що до стратегії історизування вдаються дієвці з певною наперед визначеною метою,

¹ Ідея написати цю статтю виникла після прочитання книги «Європа та її болісні минувшини», що вийшла українською мовою у видавництві «Ніка-Центр». Її упорядниками стали французькі історики Жорж Мінк та Лора Неймаєр. Пан Жорж Мінк відвідував нашу країну та взяв участь у конференції «Національні історії та історична пам'ять. Погляди з Росії, України та Франції», організованій Інститутом політичних і етнопольтичних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України та Посольством Франції у Києві у 2009 році.

та очевидно продуманими засобами її досягнення, отже цілком свідомо. Я використаю цей дуже влучний термін у ширшому контексті, який передбачає, що дієвці можуть вдаватися до стратегій історизування як свідомо так і несвідомо, в силу традиції. Втім, спочатку необхідно визначити рамки «історичного» по відношенню до ширшої соціальної реальності.

Загальним місцем теорії соціального конструювання реальності є розуміння реальності як соціально конструйованого та визначеного історичного продукту, який змінюється залежно від людської діяльності. Отже, соціальний порядок не являється частиною «природи речей» і не виникає за законами природи. Разом з тим він не є фікцією, а реальністю. Соціальний порядок – реальний, настільки, наскільки люди, що діють і страждають самі розташовують себе в перебігові свого життя.

У цьому зв'язку, досвід минулого, який актуалізується у сучасності, якщо це тільки не чистої води фальшивка, не є чисто суб'єктивним і штучним, навіть якщо впроваджується із певною чітко визначеною метою та за допомогою певного набору інструментів, адже він завжди заданий в реальності людського життя. Таким чином, історичну пам'ять треба розуміти не як впроваджуваний кимось проект, а як соціологічну реальність.

Творці теорії соціального конструювання реальності Петер Бергер та Томас Люкман символічну частину життя людини пов'язують із символічними універсумами, які визначають як системи символічної традиції, які вбирають у себе різні області значень і включають інституційний порядок у всій його символічній цілості [1, с.157]. Іншими словами, йдеться про культуру, за допомогою якої і на яку індивід інтерпретує свою діяльність для того щоб виявляти і «проживати» свій світ як реальний. Для нас важливим є розуміння культури, здатною впорядковувати історію та зв'язувати колективні події в ціле, поєднуючи воедино минуле, теперішнє і майбутнє.

Задля аналітичного спрощення серед безлічі соціальних реальностей та символічних універсумів (культур) визначимо, користуючись терміном Бергера та Люкмана, підуніверсум історичної пам'яті та окреслимо його рамки. У термінології Йорна Рюзена цей підуніверсум відповідатиме поняттю «історична культура», яка понятійно синтезує різноманітні феномени (університет, школа, адміністрування, засоби масової інформації, різноманітні стратегії наукових досліджень, мистецькі форми, політичну боротьбу за владу, шкільне і позашкільне виховання, організація вільного часу та інші процедури суспільної історичної пам'яті) у загальній структурі культурного життя². Всі ці різнірідні феномени поєднує одна ментальна сила історичної пам'яті, що робить окремі прояви минулого актуальним та важливими для індивідів у сучасному. Історична культура – це практично дієва артикуляція історичної свідомості³ в житті суспільства, що наповнює досвід, інтерпретує, орієнтує і визначає цілі шляхом звертання до «історії»⁴.

Таким чином, якщо під історичною свідомістю мається на увазі людська суб'єктність, діяльність свідомості, то під історичною культурою – її практичний продукт, який містить вироблювану історичною свідомістю історичну пам'ять, яка хоча і йде від минулого як такого, проте завжди пов'язує себе із теперішнім, властиво, усучаснює себе.

Важливо підкреслити, що мене не цікавить суб'єктна діяльність історичної свідомості, зокрема те, як суб'єкти сприймають та тлумачать «історичні імпульси», а також мотивують свої дії внаслідок цього. Об'єктом цього дослідження є історична культура як результат дій історичної свідомості через історичну пам'ять. Зрозуміло, що ці дефініції – абстрактні, але без них не обійтися якщо тільки ми хочемо із усього розмаїття культурних дій людини в часі і просторі категоріально окреслити сферу дій, що нас цікавить.

² Відразу зачитуємо Й.Рюзена, який зазначає, що «... що розмаїту діяльність, різноманітні інституції і функції неможливо у чистій формі розташувати на відшліфованій шкалі поділу культурного життя на сфери» (Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010. – С.113.)

³ За Й.Рюзеном, історична свідомість – це сукупність ментальних (емоційних і когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється на орієнтування життєвої практики. Цит. за Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010. – С.82.

⁴ Про співвідношення історичної культури і історичної пам'яті див.: Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010. – С.118–120.

Якщо зробити спробу визначити українську історичну культуру за допомогою запропонованої Й.Рюзенон типології, то найбільш сильно в українському випадку буде представлений політичний вимір української історичної культури, про що свідчить її відчутна політизація. Два інші її виміри (естетичний і когнітивний) значно поступаються політичному. Недорозвиненість естетичного виміру історичної культури можна проілюструвати типовим для молодих українців нехтуванням традиційної народної культури, яка сприймаються відсталою та меншовартісною. Слабкість когнітивного виміру виявляється, зокрема в тому, що вивчення різноманітних аспектів історичної пам'яті в Україні досі знаходиться у зародковому стані, а також існує проблема поширення історичних знань. Академічні монографії виходять накладом 300 примірників, та й ті не знаходять свого читача.

Додатково розуміння української історичної культури можна прояснити якщо вдатися до ще однієї типології, а саме формування історичного змісту (мислення). За цією типологією про чотири типи формування історичного змісту українську ситуацію можна віднести до критичного типу, за якого «звертаються до пам'яті про обставини минулого, зважаючи на які, можна поставити під сумнів обставини сучасного життя... Історії, особливо близькі до цього типу нарації, уможливають формування нових уявлень про перебіг часу, усуваючи старі» [б,с.29]. «У модусі критичного формування історичного змісту... історичний досвід звертається до зломів традицій і суперечностей, щоб зруйнувати в такий спосіб панівні зв'язки трьох часових вимірів (минуле, теперішнє, майбутнє – О.В.) ... Комунікація у цій формі відбувається як відмежування свого від інших, як відстоювання позиції через критичне відмежування від інших» [б,с.100].

Окреслення історичної культури як окремого підуніверсуму є виправданим, хоча б тому, що на основі української специфіки вже осмислено та сформульовано теоретичні моделі функціонування історичного символічного простору в Україні.

Найбільш поширеною нині є теоретична модель «двох україн», яку можна трансплювати на підуніверсум історичної культури. Ця пояснювальна модель потверджує існування в Україні двох моделей історичної пам'яті, що закорінені в українській національній та радянській/російській історичних традиціях відповідно. Як зазначає один із найбільших прихильників цієї концепції М.Рябчук «по суті, втім, мова йде про більш глибоке ідеологічне протистояння – між двома проектами, двома ідентичностями, двома системами цінностей, двома, як би сказав Григорій Грабович «культурними стилями»» [5,с.47]. Лунають і критичні відгуки щодо такої інтерпретації української політичної і культурної ситуації [3,с.78–83].

Коротко охарактеризувавши сутність та рамки застосованого поняття історична культура, тепер з'ясуємо як вона (як і будь-який інший підуніверсум символічної реальності) функціонує і завдяки яким механізмам підтримує свою життєздатність. Бергер та Люкман таким ключовим механізмом вважають легітимацію, тобто структурну здатність інститутів⁵ одержувати згоду на своє існування.

Успіх процесу легітимації, залежить від влади тих, хто нею займається. Тому варто ближче познайомитися із тими, хто здійснює легітимацію в українській історично сформованій традиції. Символічними дієвцями (експертами в термінології Бергера і Люкмана) на полі історичної пам'яті в Україні є Президент України (незалежно від персоналії), урядовці, Верховна Рада України, народні депутати, політики, представники громадських організацій, місцеві органи влади, журналісти, письменники, історики. Отже, дієвці – це ті суб'єкти дії на символічному полі історичної культури, що мають владу, повноваження та бажання впливати та змінювати її. Певною українською специфікою легітимації завдяки історії є вирішальна роль Президента країни у формуванні державної політики пам'яті (символічної діяльності держави визначеної у категоріях державного управління та здійснюваної інструментами, які є в розпорядженні держави)⁶ та все зростаюче залучення місцевих органів владив цей процес.

⁵ Втім, виділити інститути, що виникають, існують чи легітимізуються завдяки звертанням до історії, і таким чином становлять частину об'єктів історичної культури представляється неможливим, передусім через їх багатоманітність та абсолютну неможливість їх виокремити із ширшої символічної сфери. У тій чи іншій формі інститути, що користуються символічною муніципальною є і держава, і політичні партії, і наука і т.д.

⁶ Інше визначення – Державна політика пам'яті – сфера державної політики та державного управління; сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти.

Дієвці соціально визначають реальність і здійснюють вплив на історичну пам'ять. Не варто відкидати і зворотну дію, адже взаємозв'язок між творцем і соціальним світом – діалектичний, а продукт здійснює також зворотний вплив на виробника [1, с. 102].

Отже, першочергову роль у підтримці та легітимації соціальних інститутів історичної пам'яті здійснюють дієвці. Моя зацікавленість у саме об'єктивному світі історичної культури, абстрагуючись від питань сприйняття, змушує у випадку із дієвцями сконцентруватися на двох моментах. По–перше, більшу увагу приділити не тому «що говорять?», а тому «хто говорить?». Це дозволить краще зрозуміти соціальну організацію та ідентичність тих, хто визначає реальність.

Крім того, якщо погодитися із Е.Гідденсом, який вважає, що дієвці, працюючи над конструюванням своєї власної гендерної, сексуальної, етнічної, політичної і місцевої ідентичності (до цього переліку слід додати і «історичну ідентичність», історичну пам'ять) сприяють конструюванню ідентичності великих груп населення [7], то стане цілком зрозуміло, що за наявності інакшої від попередників ідентичності та історичної пам'яті представники нової політичної сили, прийшовши до влади, часто змінюють попередню символічну політику на питомо їм притаманну.

Ті, хто займає головні позиції у владних структурах, готові використати свої повноваження для нав'язування традиційних для них визначень реальності підконтрольному населенню. Тому потенційні конкуруючі концептуалізації історичної пам'яті перебувають під загрозою ліквідації і знищення. Проте на практиці в демократичному та плюралістичному оточенні здійснити таке символічне знищення конкуруючої культурної традиції неможливо, особливо зважаючи на те що, такі символічні протистояння набувають рис боротьби ідеологій (відбувається тоді, коли приватне визначення реальності з'єднується із конкретним владним інтересом). Ба навіть авторитарні режими не здатні на таке знищення, якщо вони не вдаються до фізичного винищення носіїв «іншої» історичної пам'яті.

По–друге, варто ще раз перенести фокус уваги від питання «ким є дієвці?» до питання «що дієвці роблять?». У цьому ракурсі чіткіше сформулюємо головне наше завдання – з'ясувати, які способи легітимації застосовують дієвці в Україні. Причому варто підкреслити, що як зазначають Бергер та Люкман, що «спроба детального обговорення різноманітних концептуальних механізмів підтримки універсуму, наданих нам історією була б очевидним абсурдом [1, с. 179]. Поза тим, така спроба обговорення одного символічного простору історичної культури, у нашому випадку, обмеженого державними кордонами та доволі тривалим періодом формування, є коректною.

Умовою здійснення такого аналізу стане визначення певних типізованих концептуальних механізмів або по іншому способів легітимації, виражених у певних символічних практиках. Наголос на повторюваних діях, по–перше, спростить класифікацію усього різноманіття символічних практик, а по–друге, способи легітимації а ригіої мають бути повторюваними як і самі інститути. Способи легітимації будуть визначені безпосередньо з досвіду, і як вже згадувалося напряду не будуть пов'язані із інститутами, що вони їх мають легітимізувати.

Ми враховуватимемо лише культурно зумовлені (урочисті, культові, ритуальні) способи легітимації, залишаючи за межами аналізу імпліцитні несвідомі зразки інтерпретування, що проявляються у повсякденних формах вияву. Іншими словами, мене цікавлять лише ті способи легітимації іститутів (символічні практики), що не мають інших функцій, крім символічної репрезентації інституційного порядку в якості інтегрованого цілого.

Дана спроба зовсім не претендує на вичерпність, а має на меті зробити начерк поточної ситуації «роботи із пам'яттю в Україні». Можна лише додати, що емпіричне дослідження символічних практик в Україні буде великою мірою сприяти соціологічному розумінню сучасного українського суспільства.

Отже, способи легітимації інститутів в межах символічного поля історичної культури – це культурно зумовлені (урочисті, культові, ритуальні), орієнтовані на публічність та на символічну репрезентацію та типізовані (повторювані) символічні практики та водночас спеціальні механізми соціального контролю. Способи легітимації виникають і підтримуються дієвцями, а не самі по собі. Замість терміну способи легітимації я використовуватиму термін стратегії історизування, у ширшому за Ж.Мінка значенні, усвідомлюючи, що вони працюють за таким принципом як і способи легітимації.

Оскільки стратегії історизування ініціюють і підтримують дієвці, які для цього повинні мати можливість і владу, то, особливо враховуючи українську специфіку патерналістського суспільства, дієвцями часто виступатиме держава, яка задає тон,

робити суспільне замовлення та нерідко фінансує здійснення тих чи інших символічних практик.

При чому ідеологічне навантаження історичних символічних практик або стратегій історизування носитиме для нас другорядний характер. Радше ми йтимемо не від ідеології до конкретних її втілень, а навпаки від конкретних символічних практик до ідеології.

Не варто повторювати, що нижче визначені символічні практики є теоретичними побудовами на основі емпіричних фактів, тобто своєрідними ідеальними типами.

На основі проведеного аналізу українського історичного досвіду, було визначено наступні стратегії історизування:

– Стратегія активації пам'яті або націоналізації історії, що опирається і водночас сама формує національний метанаратив;

– Стратегія амнезії, коли певні історичні теми та сюжети намагаються звести до найнижчого із можливих рівнів згадування;

– Стратегія амбівалентності – актуалізація поміркованої версії національного нарративу та водночас не готовність повністю відмовитися від радянської історичної спадщини;

– Стратегія регіоналізації – проведення регіонами самостійної символічної політики, наслідком чого в українських умовах часто є загострення «історичних протистоянь»;

– Стратегія історизування конфліктогенного спадку – свідомо підтримка конфліктних історичних сюжетів;

– Стратегія примирення через спокуту, яка передбачає, що найкращий спосіб побудувати міцний мир і гарантувати відносно гармонійне співіснування в демократичних умовах полягає і тому, щоб з'ясувати «правду» про конфліктну минувшину і надати матеріальну і символічну компенсацію, яка б відображала визнання жертв політичного насилля.

Список використаних джерел

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – 323 с.
2. Грицак Я. Нові повороти в українській політиці пам'яті // Захід. нет, 4.02.2011, <http://zaxid.net/article/80859/>.
3. Журженко Т. Міф про дві України (З приводу статті М.Рябчука «Двоїстість чи двозначність? Україна як політична (де)конструкція») // Сучасність. – 2003. – №4. – С.78–83.
4. Мінк Ж., Неймаєр Л. Європа та її болісні минувшини. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с.
5. Рябчук М. Культура памяти и политика забвения // Отечественные записки. – 2007. – №1. – С.42–56.
6. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010. – 357 с.
7. Giddens A. Modernity and self-identity, self and society in the late modern age. Cambridge, Polity, Stanford University Press, 1991, 264 p.

Огиенко В.И. К вопросу определения понятия «стратегия историзации»

Недавний украинский исторический опыт рассматривается с помощью понятия «стратегии историзации». Выделено стратегию примирения через искупление, стратегию историзации конфликтогенного наследия, стратегию исторического долга, стратегию регионализации, стратегию амбивалентности, стратегию амнезии, стратегию активации памяти.

Ключевые слова: стратегия историзации, символические практики, историческая культура, украинский исторический опыт.

Ogiienko, V.I. Definition of notion «strategy for historization» revisited

The recent Ukrainian historical experience by the instrumentality of «strategy for historization» is discussed. Strategies of the reconciliation through redemption, of the conflict heritage historization, of the historical debt, of regionalization, of ambivalence, of amnesia and of activation memory are defined.

Key words: strategy for historization, symbolical practises, historical culture, Ukrainian historical experience.